

НАДЕ ПРОЕВА
Философски факултет,
Скопје

УДК 938.1:7.032.773:736.2

ПРИЛОГ КОН ПРОУЧУВАЊЕТО НА АНТИЧКИТЕ ЛОКАЛНИ КАМЕНОРЕЗБАРЕСКИ РАБОТИЛНИЦИ ВО СР. МАКЕДОНИЈА

А б с т р а к т: Врз основа на еден недоработен војнички надгробен споменик всидан во црквата Св. Ѓорѓија во Ресен, се убицира локалната каменорезбарска работилница во с. Козјак. Значењето на спомеников е дотолку поголемо бидејќи ова е прв пример каде што покојниците се претставени со војнички одликувања на градите: *togues* и *phalera*, и го покажува степенот на романизацијата и патиштата по кои се одвивала, во случајов прастарата балканска сообраќајница *Via Egnatia*.

Во црквата Св. Ѓорѓија во Ресен, лево од западниот влез во наосот, всидана е надгробна стела од бел мермер со следниве димензии: вис. 1,30 м. шир. 0,70 м., деб. -не може да се измери.

Стелата не е објавена иако се споменува кај Н. Вулиќ¹ и, ако се исклучи фотографијата којашто ја донесува без димензии и со напомена: „непознато где је нађено и где се налази“². Стелата ја идентификував за време на работата на магистерската теза за надгробните споменици во нашиов дел на провинцијата Македонија, при што констатирав дека се работи за ист споменик.

Стелата завршува со триаголен фронтон чиј врв е откриен. Инаку таа е добро сочувана освен лицата на бистите чии испакнати делови се откриени. Стелата има две релефни полиња кои меѓусебно, како и од фронтонот се одделени со хоризонтална пречка дебела 0,07 м., додека од страните се отворени. Долното поле е двојно поголемо од горното, па може да се претпостави дека неговата првобитна намена била епиграфска. При секундарната употреба, во фронтонот е изработен крст во релеф, така што е очигледно дека првобитното ниво на фронтонот било повисоко и дека во таа прилика била „избришана“ неговата паганска декорација. На попречната рамака помеѓу двете полиња врежан е современ натпис: ΕΤΟΣ 1843 ΙΟΥΝΙΟ ΙΙ ΜΙΧΑΝΑ ΛΑΜΠΟ/ΤΙ (Сл. 1).

Во горното релефно поле со дим. 0.29 x 0,70 м. претставени се три бисти: лево машка и две женски (Сл. 2.)

Машката биста е облечена во хитон и химатион чиишто набори се претставени шематски, со коси, паралелни и длабоки жлебови,

¹ *Антички споменици наше земље*, СПОМЕНИК СКА, LXXI (1931) no.524

² Споменик СКА, LXXVII, (1934) стр. 74, no. 8.

така што имаат изглед на ребра. Густата коса во лак го оквирува овалното лице. Таа е претставена како компактна маса со одвај назначени детали бидејќи не е доработена. Веѓите, очните капаци и устата претставени се со помош на плитки жлебови. Усниот жлеб во средината е прекршен под тап агол со краевите свртени нагоре, што му дава строг израз на лицето. Носот е издолжен, брадата мала и заоблена, вратот кус, а ушите се претставени високо до самата коса. (Сл. 2, биста 1).

Женската биста во средината има химатион префрлен преку левото рамо. Полукружните набори со задебелени краеве завршуваат на десното рамо и технички се претставени на ист начин како кај претходната. Лицето е тркалесто, оквилено со паралелни и косо зачешлани густы плетенки, по две од секоја страна така што ги покриваат ушите, и една од средината кон тилот. Цртите на лицето се дадени на ист начин освен устата која е претставена со конкавен жлеб, кој на краевите преминува во хоризонтален за да ги означи аглите на устата. Брадата е испакната и од устата е одделена со хоризонтален жлеб. (Сл. 2, биста 2).

Женската биста десно носи хитон од кој се гледа само еден ситен полукружен набор, а преку него химатион, којшто е префрлен преку главата, така што од нагоре зачешланата коса се гледа само почетокот. Под тенката ткаенина се насетуваат густы и тенки плетенки, распоредени на ист начин како кај другата женска биста. Техничката изведба на наборите е иста, но распоредот е помалку строг и вкочанет: од десното рамо „поаѓаат“ три полукружни набори, некаде во средината пресечени со три коси паралелни набори кои „тргнуваат“ од левото рамо. Лицето е четвртесто, цртите се обработени на ист начин освен устата која е во вид на полукруг со краевите свртени нагоре, од брадата одделена со хоризонтален жлеб. Од сите бисти таа има најсилно нагласени агодици и вилица. (Сл. 2, биста 3).

Во долното релјефно поле со дим. 0,69 x 0,70 м. претставени се три бисти високи 0,29 м. а во средината под нив, една детска. Во горниот ред од лево на десно претставени се машка, женска и машка биста. Левата е облечена во хитон и химатион чиишто набори се дадени преку паралелни коси жлебови и ребра кои на рамената се приближуваат. Химатионот за разлика од горната биста многу повеќе е отворен на градите, така што се гледа поголем дел од хитонот во чијашто средина е претставен еден триаголен украс, *phalera*. Главата е овална, лицето е издолжено, челото ниско, и оквилено со густа коса во права линија. Малите уши се поставени хоризонтално и високо до самата коса. Вратот е низок и широк. Цртите на лицето се дадени на ист начин како кај другите. (Сл. 3, биста 4).

Женската биста во средината облечена е во химатион чиишто набори се претставени со концентрични полукружни жлебови и ребра од којшто оној под вратот е нешто потенок, и веројатно му

припаѓа на хитонот кој го носела здола. Триаголното лице лачно е окружено со паралелни брановидни кадрици, без патец во средина-та така што изгледа како да е поставена преку главата. Вратот е низок и широк, цртите на лицето се претставени исто како кај другите. (Сл. 4, биста 5).

Машката биста десно обличена е во хитон и химатион чишто набори се дадени на ист начин како кај левата биста. Под првиот полукружен набор од хитонот претставен е еден украс *torques*. Триаглестото лице завршува со мала брада која е отркшена. Вратот е кус и од долната страна поширок. Ушите се претставени високо горе и хоризонтално. Густата маса на косата дадена е без детали. Цртите на лицето исти како кај другите во (Сл. 5, биста 6).

Долу, во средината претставена е детска биста со триаглесто лице, лачно оквирено со два реда прави, паралелни и куси перчиња коса. Челото е високо, со јаки очни лакови и јагодици на лицето. Усните се дебели, горната е брановидно повиена, а долната речиси права. Врвот на брадата е отркшен. Вратот е кус и несиметричен, од левата страна косо засечен навнатре, што заедно со жлебот со кој е обележено лицето укажува на недоработеноста на споменикот. Наборите на химатионот се претставени со концентрични жлебови и ребра, а во средината два мали коси жлеба се составуваат и веројатно со нив се сакало да се означи хитонот. Оваа биста се разликува од другите со тоа што е поставена на постамент кој од долната страна завршува полукружно. Постаментот е украсен со жлебови и ребра кои се надоврзуваат на оние од облеката што покажува дека постаментот е отпосле одделен со повлекување на хоризонталниот жлеб. (Сл. 6, биста 7).

Страничните бисти во вториот ред се издвојуваат со својата декорација на градите. Во случајов јасно е дека тоа не е нажит во вистинска смисла на зборот туку дека се работи за тпр. *insignia*, кои во ваква употреба најрано се посведочени кај Персијанците³, а најширока употреба имаат кај Римјаните за кои се мисли дека прв пат со торквесот се сретнале во IV—V в. пред.н.е. во Галија⁴. Торквесот од заробенитот поглавар бил земан како воен плен (најпознат е примерот на трибунот *Manlius* заради тоа наречен *Torquatus*) или бил посветуван во храмот на некое божество. Така торквесот добил војничко значење т.е. улога на воено одликување кое се добивало за одредени заслуги. Ова го потврдуваат и епиграфските извори⁵ како и претставите на војници на надгробните споменици кои се најбројни во провинциите на рајнскиот и дунавскиот лимес⁶. Се мисли дека одликувањата *torques*, *armilae* (белезица) и *phalerae* (токи) го добивале војниците и понискиот воен кадар сè до центурионот, и дека за повисоките чинови биле резерви-

³ Xen, *Anab.* I, 5, 8; I, 2, 27.

⁴ Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Graz, 1969 t., V. S. Reinach, s.v.

⁵ *donatus torque majore bello Dalmatico*, CIL, III 3518.

⁶ Hansjürgen Holzhausen. *Wir entdecken die Römer*, Bonn, 1973, str. 4—6 sl. 3.

рани *coronae*, *hasta* и *vexilla*⁷. Во текот на својата кариера војникот можел да добие *torques* повеќе пати. Меѓу другите ова одликување за заслуги го има добиено Максимин, првиот обичен војник на римскиот престол, од императорот Александар Север⁸. Името на ова одликување е во врска со неговиот облик бидејќи се правел од тордирана жица чишто краеве можеле да бидат украсени со животински фигури, затворени, со или без посебен систем за затворање, или пак отворени. Со оглед на недоработеноста на релјефот и знаењето на мајсторот, торквесот на нашиов споменик е претставен шематизирано. Од неговата долна страна се наоѓа нејасна претстава изведена со плиток жлеб (в. цртеж бр. 1), којашто личи на ѓердан и во случај на оштетеност на главата оваа биста секој би ја прогласил за женска. Најверојатно се работи за украсот на краевите од торквесот, кој што не е доработен. Левата биста од истиот ред на градите има шематизиран приказ кој може да се идентификува со едно друго војничко одликување, а тоа е *phalera* или тока (в. цртеж 2). И ова одликување не е римско по своето потекло туку етрурско и првобитно било ознака на сенаторскиот сталеж, но со текот на времето и тоа добило војничко значење и било резервирано за кадровите од витешкиот сталеж. И ова одликување можело да се добие повеќе пати⁹. Фалерите обично имаат триаголна форма но исто така и облик на полумесец или *peltè* и можат да бидат украсени со фигурални претстави. Најобичните имаат само едно топче во средината според кое го добиле своето име: првобитно тоа име го означувало задебелувањето на војничкиот штит¹⁰. Покрај бројните претстави на надгробните споменици најдени се и повеќе скрвиници (*dero-a*) на фалери од бронза, сребро и злато. Обликот на нашиов споменик е доста необичен и тешко ќе можеше да се сфати дека се работи за шематизиран приказ на фалера во облик на *peltè* во колку го немаше очигледниот пример на бистата десно, и веројатно ќе беше прогласена за обичен набор. Така на пр. за „реброто“ околу вратот на машката биста во горниот ред тешко е да се каже да ли се работи за торквес или за набор од хитонот. (в. цртеж 3). Со ова значењето на овој споменик е исклучително, бидејќи ова е прв пример во нашиов дел на Македонија со претстава на војнички одликувања. Инаку војничките споменици во Македонија се многу поретки (досега во нашиов дел имаме 18 надгробни, 3 почесни и 2 вотивни) заради фактот дека Македонија е првата пацифизирана провинција на Балканот. Одирувајќи ја улогата на воена база за раимските освојувања на север, таа ќе стане *provincia inermis* некаде најдоцна по смртта на Август¹¹. И овие малубројни војнички натписи се

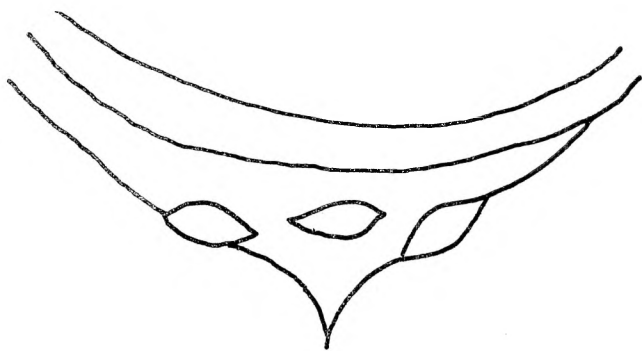
⁷ Daremberg—Saglio, *op. cit.*, str. 337.

⁸ *ibid.*

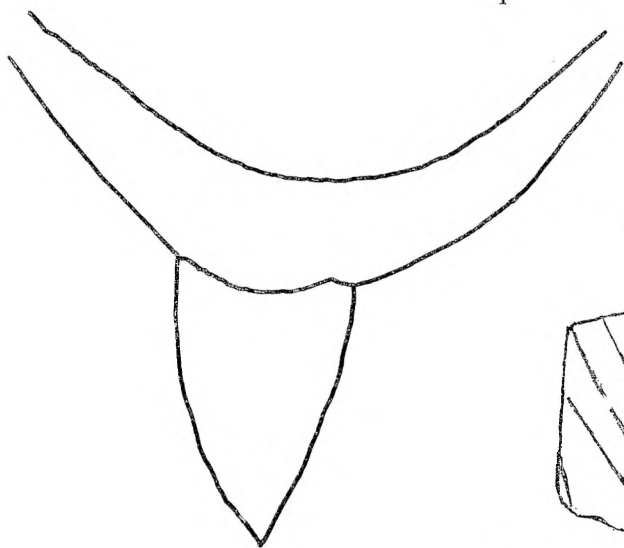
⁹ Daremberg—Saglio, *op. cit.* t. IV/1, E. Saglio, s. v.

¹⁰ *op. cit.*, str. 425.

¹¹ R. K. Sherk, *Roman Imperial troops in Macedonia and Achaia*, American Journal of Philology LXXVIII, (1957) str. 52.

1

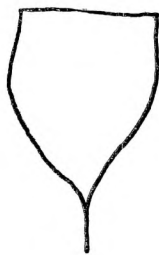
2

Цртеж бр. 1, Торквес на бистата
бр. 6

Цртеж бр. 2, Фалера на бистата
бр. 4

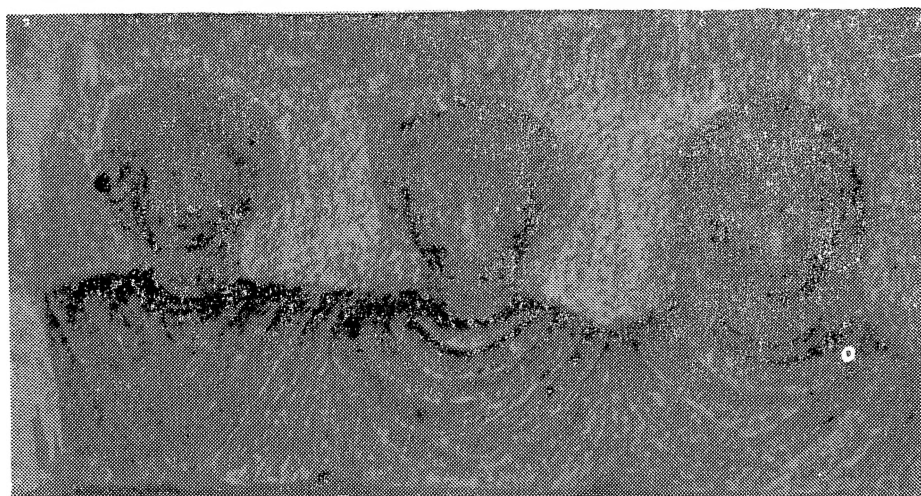
Цртеж бр. 3 Недефинирана
претстава на бистата бр. 1

3

Сл. 1 Надгробна стела всидана во црквата Св. Ѓорѓија во Ресен

Сл. 2 биста бр. 1, биста бр. 2, биста бр. 3

Сл. 3 биста бр. 4

Сл. 4 биста бр. 5

Сл. 5 биста бр. 6

Сл. 6 биста бр. 7

разликуваат од соодветните во другите провинции по скржавоста во донесувањето на податоци за војничката кариера. Многу често војничката професија наместо во натписот е изразена со претставата, што од една страна, епиграфската, го осиромашува споменикот, но затоа пак ја збогатува иконографската страна. Така на пример во нашиов дел имаме претстави на центурион со *vitis* во десната рака без никаква алузија за воената кариера во натписот¹² што претставува еден вид на рационализација на средствата. Од градовите со римско уредување во егејскиот дел на Македонија потекнуваат три споменици со приказ на војнички одликувања. Во колонијата Дион најдени се латинските епитафи на *Pomponius Aquila*, центурион на *Legio IV Scythica*, со претстава на девет фалери на рамка, по еден торквес и змијолока белезица од страните и венец на десната, и на *Пиценус*, сигнифер на V кохорта со девет фалери и змијолока белезица во десното поле, торквес, круна и белезица во централното поле, како и штит, шлем и кнемиди. Од Филипи пак, потекнува стелата на сингулариусот *Ti. Claudius Maximus* со претстава на два торквеса во посебно поле¹³.

Оваа стела припаѓа на типот II д со две релефни полиња¹⁴ и досега е единствена комплетна стела со овој мотив. Сите други се фрагментирани. Тоа се стелите од Тројкрсти¹⁵, Хераклеја¹⁶ Прилиште која се чува во Народниот Музеј во Софија¹⁷ како и необјавената стела од Мегленски Раст с. Суводол, во Битолскиот музеј.

Другото исклучително значење на овој споменик е во фактот дека тој не е довршен што претставува сигурен доказ за постоење на локална работилница. Прво стелата нема натпис ниту посебно натписно поле, доколку таква намена немало долното поле или пак неговата долна половина. Користењето на натписното поле за други цели не е необично во Македонија и многу често нема строго разграничување помеѓу релефното и натписното поле. Често натписното поле се користи како релефно од чисто економски причини,

¹² Н. Вулић, *Споменик LXXI*, по 49 (Велес), по 382 (Дреново) по 423 (Небрегово) по 449 (Прилеп), по 463 (Г. Радобил) и по 34 без натпис (Битола) како и една необјавена стела во Прилепскиот музеј.

¹³ A. Plassart, *Inscriptions de Pierie, d'Emathie et de Bottiée*, BCH 47(1923) str. 164/5, fig. 1. D. Pandermalis, *Inscriptions from Dion, addenda et corrigenda*, *Ancient Macedonian studies in honor of Ch. Edson, Thessaloniki*, 1981, str 288/9, fig. 5, M. Speidel, *The captor of Decebalus, a new inscription from Filippi*, JRS, LX, 1970 str. 145-149, T. XIII.

¹⁴ Наде Проєва, *Типологија на гробни споменици југословенској дела римске провинција Македоније*, Београд, 1978, магистерска работа во ракопис, стр. XX.

¹⁵ G. Kacarow, *Inscriptions et antiquités de la Macédoine occidentale*, BCH 47, (1923) стр 296, и Н. Вулић, *op. cit.* по 497.

¹⁶ П. Мачкиќ—И. Микулчиќ, Хераклеја I, (1961) стр. 41. Т. XXV.

¹⁷ Б. Филов, ИАД, VII (1916—17) стр. 170 сл. 173, S. Ferri, *Arte Romana sul Danubio*, Roma, 1933 стр. 390. сл. 544, Д. Димитров, ИБАИ XIII (1939) стр. 59 сл. 82 и A. Rüsche, *Das kaiserzeitliche porträt in Makedonien*, JDAI XIII, 84(1969) R 67.

бидејќи не секој можел да си подигне надгробен споменик така што најголемиот број на споменици се фамилијарни. Во тој случај натписот се испишувал на пречките помеѓу фронтонот и полињата, а неретко и во самите релјефни полиња меѓу фигурите и бистите на покојниците. Најочигледни примери за ова кај нас се спомениците од: Ношпал¹⁸ Дабница¹⁹ Смиловци²⁰ Бегниште²¹, Кавадарци²² и Топлица²³. Другата индиција за недовршеност на стелата се фризури на машките покојници, левата биста во горниот ред и двете бисти во долниот, претерано широките вратови на бистите во долниот ред, пред сè женската, како и недоработените одликувања. Завршените женски фризури ни помогнуваат во датирањето на споменикот. На прво место тоа е женската биста во средината на горниот ред која што има фризура како Lucilla^{23a}, жената на Lucius Verus. Најблиска аналогија за оваа биста во Македонија е женската биста на медаљонот од долината на Струма за која е карактеристичен овој тип на споменик кој се чува во Музејот во Св. Врач како и женската биста од Филипи²⁴. Другата женска биста од средината на долниот ред има фризура од времето на Хадријан. Кај нас најблиска аналогија е женската биста на стелата од типот на едикула најдена во Т. Велес²⁵ и медаљонот од Тасос²⁶. Од машките фризури единствено е завршена детската фризура и е во стилот на императорот Трајан. Најблиска аналогија е машката биста на медаљонот во Музејот во Истамбул²⁷.

Со оглед на тоа дека се работи за провинциска уметност мора да се има предвид времето потребно за доаѓање на модата на императорските фризури од Рим до провинциите на Балканот како и одредениот конзерватизам кој постоел во однос на модата така што споменикот може да се датира на самиот крај на II в. н.е., почеток на III. Ако на ова се додаде фактот дека во 170 год. н.е. Македонија била нападната и опљачкана од сарматското племе Костобоци, заради кое во времето на Марко Аврелиј биле префрлени нови трупи во Македонија²⁸ најверојатно по патот Via Egnatia, тогаш нашиов споменик наполно се вклопува во историскиот контекст.

¹⁸ Н. Вулић, *op. cit.* no 45.

¹⁹ Н. Вулић, *op. cit.* no 376.

²⁰ Н. Вулић, Споменик XCVIII, (1941—48), no 78.

²¹ Н. Вулић, *op. cit.* no 109 и no 134.

²² Н. Вулић, *op. cit.* no 143.

²³ Н. Вулић, *op. cit.* no 341.

^{23a} Gisela M. A. Richter, *Roman portrait*, New York, 1948, no 87.

²⁴ D. Dimitrov, *Les stèles funéraires en forme de médaillon dans la vallée de la Strouma moyenne à l'époque romaine*, Годишник на Софискиа Университет, Т. XVI (1944/45) no. 1 fig. 2; E. Lapalus, *Sculpture de Philippes*, BCH 57, (1933) no 2, fig. 2-3.

²⁵ Н. Вулић, Споменик LXXI, no 57 и A. Rüsch, *op. cit.* R. 30.

²⁶ D. Dimitrov, *op. cit.* no 15, fig. 26.

²⁷ D. Dimitrov, *op. cit.* no 17, fig. 27.

²⁸ R. K. Sherk, *op. cit.* стр. 54.

Што се однесува до локализирањето на каменорезбарската работилница на теренот на Преспа засега немаме сигурни индикации, но сепак можеме да направиме една веројатна претпоставка со оглед на местото на наоѓање на споменикот. Бележејќи податоци на историјата на Ресен и Преспа, колегата Бојан Пупалевски меѓу другото вршел анкета кај постарите жители на градот, при што од сега покојната Николина Белчева добил податок дека стелата потекнува од селото Козјак, каде што оваа фамилија имала земја. Овој податок станува уште поверодостоен кога ќе се наведе фактот дека во нивната кука се чувал споменик со претстава на Дионис, откаде што при нејзиното уривање бил земен од страна на фамилијата на Котларовски Благоја, чија што сопственост е сè уште. Овој необјавен вотивен споменик исто така потекнувал од селото Козјак. Инаку и сите други индикации укажуваат на населеноста на овој дел на Преспа во античко време. Имено од црквата во с. Сопотско своевремено е земена плоча со натпис на грчки јазик датиран на македонски начин во 273 г.н.е. кој се чува во Музејската збирка во Ресен, (инв. бр. 59)²⁹. М. Димица³⁰ и Н. Вулић³¹ донесуваат препис на натписот од плочата во подот на истава црква во Ресен³² која повеќе не е видлива заради тоа што камениот под е покриен со душеме. Натписот бил датиран на македонски начин од кој во времето на Димица можело да се прочита само името на македонскиот месец 'Απελαῖος кој одговара на нашиот ноември. Овие два натписи како и женското име Антигона на надгробната ара од с. Д. Бела Црква³³ се доволни потврди за припадноста на преспанскиот крај т.е. неговиот источен дел, сè до селата Козјак и Сопотско на античка Македонија, каде што би требало да се наоѓа античката населба Βαρνοῦς (Σαρνοῦς) Carnus³⁴.

Покрај недовршените споменици кои во нашиов дел на Про-винцијата не се бројни: стелите од Стари град кај Т. Велес³⁵,

²⁹ Споменикот е пренесен од страна на Тодор Балаловски, родум од тоа село, тогашен началник на одделението за внатрешни работи во Ресен. Натписот е многу излижан, лесно се чита само завршниот дел на долниот крај од плочата. 'Εγράφη/[ε]τους ετ' μηνός Δεῖου δ'/ἀγορανομούντος...[του Αὔρηλιου Θεοδείμου/πραχτορευόντων/ Αἰλίου Φιλίππου/Ποντίου Αὔρηλιου 'Ατελαίου Φουσιχανοῦ νεωτέρου/ ἀρχιφρουροῦντος/ Αὔρηλιου 'Ερμα του Κασσείου/εὐτὶς] вас. χεῖται.

³⁰ 'Η Μακεδονία ἐν λυθοῖς φτεγγομένοις καὶ σωζομένοις, ἐν 'Αθήναις 1896, стр. 268, no 224(25).

³¹ Н. Вулић, *op. cit.* no 523.

³² според копијата на Димица, од натписот може да се разреши следново: Αἰλῖφ Κρίστω καὶ Δομετ[ί]α/ κληρονομοί [κ]αὶ Αδ[...]/καὶ Δομετ[ί]α Φ[...]/... ΔΙΑ[...]/πυν Αἰλίου Διονυσί[ου] κατὰ δ[ιαθή]κας 'εποισ[αν]/ μηνός 'Απελλ[αίου].../... Α Λ...

³³ види го другиот прилог во истиов број на Жива Антика

³⁴ Фанула Παпаζογλου, *Μακεδονски ἱεροὶ τοῦ ρωμαίου βασιλεῦς, Скопје 1957* стр. 197, TIR, K 34, Ljubljana, 1976, B.D.J. s.v. Barnus.

³⁵ Н. Вулић, Споменик CXVIII, no. 81

Канатларци³⁶, Т. Велес³⁷ Ваташа³⁸ и Бегниште³⁹, и спомениците со сигнатура на мајсторот кои ги има пет: две со сигнатура на истиот мајстор најдени во с. Мартолци⁴⁰, една од с. Владиловци⁴¹ и две со потпис на мајсторот придружен со неговиот домицил: Стобаиос на ципусот од Витолиште⁴² и Калиполитес на необјавената стела од Музејот во Т. Велес, на локалните работилници укажува и концентрацијата на поедини типови во одредени области. Освен двете работилници во Тиквешкиот крај кои се издвоени врз основа на разликите на стилот⁴³, работилницата некаде на територијата на Пелагонија⁴⁴ и работилницата на медалјони некаде кај Дојран⁴⁵ работилницата во преспанскиот крај би била петтата локална работилница во нашиов дел на провинцијата Македонија.

Покрај локалните работилници имало и мајстори кои патувае и изработувале споменици по порачка за што сведочат идентичните споменици од дијаметрално оддалечените краевии на Македонија. Работа на еден ист мајстор се: веќе споменатата стела од Стари Град⁴⁶ и стелата од Делогожда⁴⁷, на друг стелите од Ваташа⁴⁸ и Попадија⁴⁹ и на трет мајстор двете стели од с. Волково⁵⁰ и стелата од Велес⁵¹. Спомениците со висок квалитет на изработка очигледно се производ на мајстори еднадвор или се увезени. Кај нас тоа би биле двете стели под Прилеп⁵² стелата од Д. Дисан⁵³ и стелата од Битола⁵⁴.

³⁶ Н. Вулић, *op. cit.* no 352.

³⁷ Н. Вулић, Споменик LXXI, no 55.

³⁸ Н. Вулић, *op. cit.* no 136.

³⁹ Борка Јосифовска, *Неколку необјавени надгробни споменици од Македонија*, Жива Антика, XV/2, (1965) стр. 405, no. 2 сл. 2.

⁴⁰ Н. Вулић, *op. cit.* no 78 и Споменик XCVIII, no 73 и Борка Јосифовска, *Неколку неиздадени грчки и латински натписи од Македонија*, Жива Антика, III, (1953) no 5 сл. 5 и 5а.

⁴¹ Н. Вулић, Споменик LXXI, no 62. и no 339 од Б. Црква, натпис-тестамент кој покојниот сам си го направил и исписал.

⁴² Н. Вулић, Споменик LXXV, no 193.

⁴³ Наде Проева, *op. cit.* стр. XL-XLIII.

⁴⁴ *ibid.*

⁴⁵ Борка Јосифовска, *Médaillon funéraire de Marvinci*, Жива Антика XI, 1961 стр. 306.

⁴⁶ види ја белешката бр. 33.

⁴⁷ Н. Вулић, Споменик XCVIII, no 461.

⁴⁸ Н. Вулић, Споменик LXXI, no 136.

⁴⁹ Н. Вулић, Споменик XCVIII, no 362.

⁵⁰ Н. Вулић, Споменик LXXI, no 363 и 364.

⁵¹ Н. Вулић, *op. cit.* no 51.

⁵² Н. Вулић, *op. cit.* no. 448 и 643.

⁵³ Борка Јосифовска, *Водич низ лапидариумот*, Скопје 1961, стр. 45 сл. 16 и А. Rüsç, *op. cit.* R. 32, сл. 83.

⁵⁴ Борка Јосифовска, *op. cit.* стр. 81, сл. 31 и Н. Вулић, *op. cit.* no 33 и 36.

RÉSUMÉ

Nade Proeva: UNE CONTRIBUTION À L'ÉTUDE DES ATELIERS LOCAUX
EN R. S. DE MACÉDOINE

On publie une stèle funéraire avec sept bustes dont au moins deux sont des militaires qui portent les *insignia*; *torques* et *phalerae* (fig. 1), ce qui est le premier exemplaire dans la partie yougoslave de la province *Macedonia*. Elle montre les voies et le procès de romanisation, qui dans ce coin était facilité par la célèbre *Via Egnatia*. D'autre part, la stèle est inachevée ce qui prouve l'existence d'un atelier locale près du village de Kozjak, la cinquième dans notre partie de la Province. Elle est enmurée à gauche de l'entrée de l'église Sv. Gorgija à Resen. A l'époque de sa utilisation secondaire elle a reçu une inscription moderne. Quant a sa datation, on peut la dater d'après les coiffures des bustes féminins. Femme au milieu de la rangé supérieure (fig 2) porte la coiffure de *Lucilla*, femme de *Lucius Verus*, et la coiffure de la femme de la rangé inférieure (fig. 4) aussi du milieu, est de l'époque d'*Hadrianus*. Les coiffures des bustes masculins sont inachevées, sauf celle tout en bas, qui a une coiffure à la mode de *Traianus* (fig. 6). Compte du fait qu'il fallait un certain temps pour que la mode d'imperatrice parvient de Rome en Balkan, et du conservativisme de la mode, on peut dater la stèle à la fin di IIe, debout du IIIe s. de n. e.

Примено 22. IX 1986.